

Розділ II. Історія України

УДК 94 (477). 051

Віктор Павлюк

Польська шляхта в суспільно-політичному житті Волині кінця XVIII – першої третини XIX ст.

Стаття доводить, що польська шляхта в кінці XVIII -першій третині XIX століть, маючи найбільший вплив у регіоні, намагалась відновити втрачену самостійність у вирішенні питань державного значення шляхом активної участі в релігійному, освітньому і політичному житті Волині.

Після приєднання Правобережної України до Росії і визнання значною частиною шляхти влади московського самодержця поляки зберігали надію на відновлення свого панівного становища в краї. Особи, які були явно вороже налаштовані проти Росії, позбавлялись маєтків, а деяких учасників повстання під проводом Т. Костюшка (1794 р.) було вислано. Всій іншій польській шляхті було даровано права російського дворянства, а з приходом до влади царя Олександра I (1801-1825) відновлено конфісковане майно і повертались ті, хто був висланий [8,192]. Великою була заслуга у цьому польського магната-князя Адама Чарторийського (1770-1861). Після прибуття в травні 1801 року в Петербург А. Чарторийський був включений царем до Негласного комітету. Тоді і пізніше він заявляв, що залишиться на службі царю до тих пір, поки це не буде суперечити його службі вітчизні [9,58-59].

Князь брав участь у найрізноманітніших проектах Олександра I. Разом із А. Строгановим він виступав за введення обмеженої парламентської системи правління, розробляв проект конституції, підтримував ідеї покращення становища селян. Чарторийський брав активну участь у розробці реформи освіти за англійським зразком. У лютому 1803 р. він був призначений попечителем Віленського навчального округу. Цей округ охоплював території, які відійшли від Польщі до Росії, тобто Білорусію, Литву, Волинь, Поділля, Київщину. У усіх навчальних

зкладах мовою навчання стала польська, а викладачами - поляки. Таким чином, справа освіти опинилася в його руках.

Плодами діяльності князя Адама стали не тільки старі відновлені польські школи, а й відкриті нові. Сам А. Чарторийський підкреслював: “Як попечитель, я надав справді національного характеру освіті в своєму окрузі” [15]. А митрополит литовський Йосип з цього приводу зазначав: “За цей час кількість людей, які розмовляють польською мовою в західних губерніях, подвоїлось, а польський патріотизм утвердився знову” [16]. А. Чарторийський сприяв тому, щоб декілька осіб із польського волинського дворянства (Іллінський, Стройновський, Ворцель) були призначені сенаторами і визначені в третій департамент сенату, який відав справами приєднаних до Росії провінцій. Сенатори пильно слідкували за справами в Україні. Губернатори, які не задовільняли поляків, замінювались негайно.

Крім того, у 1802-1804 і 1807рр. А.Чарторийський брав участь у проектах вирішення єврейського питання у складі першого (1802-1804) і другого (1804-1808) єврейських комітетів. А у вересні 1802 року князь Адам був призначений помічником державного канцлера О. Воронцова. Свої погляди на розвиток зовнішньої політики Росії А.Чарторийський виклав у “Проекті загальної інструкції міністерству закордонних справ” і в матеріалі “Про політичну систему”. У лютому 1804 року, після відходу О.Воронцова від виконання службових обов’язків за станом здоров’я, А.Чарторийський очолив міністерство закордонних справ [9,61].

З початку ХІХ ст. волинська шляхта змінила спосіб життя. Більшість шляхтичів жила в своїх маєтках, а не в столиці, чи в великих містах, як це було раніше. Це давало можливість тісніше об’єднатись, краще відчувати підтримку один одного і згуртувати свої ряди в боротьбі за відновлення Речі Посполитої. Особливу надію в цьому поляки покладали на католицьку церкву, вплив якої після смерті Катерини ІІ (1762-1796) посилювався, особливо на Волині.

Про посилення католицизму на Волині за царювання Павла (1796-1801) і Олександра І свідчать новозбудовані костели, які з’являлись з допомогою місцевої шляхти. Так, в 1797 р. в Тучині Рівненського повіту новий костел було побудовано на кошти поміщика Вавельського, в 1801 р. у с.Колодному Кременецького повіту - поміщиками Свейловськими, в 1803 р. в с.Скурчі Луцького повіту – поміщиками Загурськими, в 1805 р. с.Ліщині Житомирського повіту – поміщиками Коляновськими, в 1808 р. в Горохові Володимирського повіту – графом с. Стройновським; в 1913

р. в с. Берзні Заславського повіту – поміщиком с. Корженевським, в 1820 р. в Мирополі Новоград-Волинського повіту – поміщиками Ростворовськими [3,262].

Волинський поміщик граф А. Іллінський просив у 1811р. дозволу на відкриття в своєму маєтку-містечку Романові Новоград-Волинського повіту – єзуїтського училища, пропонуючи побудувати за свій рахунок церкву, школу, пансіон, книгосховище і утримувати 14 викладачів, а для початку просив чотирьох єзуїтів. Цар дав згоду і єзуїтське училище було відкрито [3,261].

У деяких місцях спостерігалось пряме втручання шляхти в релігійне життя православних і вигнання священників-схизматів.

Так, наприклад, в 1796 р. власник м.Дубна князь Михайло Любомирський просив Пресвященного Іоанікія вилучити із Дубна благочинного протоієрея Бохановського з тієї причини, що той несправедливо забрав декілька дубенських уніатських церков до православ'я. А власник Ковельського повіту Вільга в 1797 р. жорстоко покарав селян, які прийняли православ'я, а духовному настоятелю дав наказ не втручатись [5]. Особливо ворожу позицію стосовно православ'я на Волині і Поділлі в той час займали Чарторийські, Сапєги, Любомирські, Нововейські, Перетятковичі, Скобицькі та інші шляхетські родини [3,261].

З часом шляхта змушена була змиритися з поширенням православ'я, навіть більше того, поряд з католицькими храмами розпочалося будівництво православних. Прикладом цього може бути родина князів Сангушків. Саме з їх допомогою будувалась православна церква в с.Бачманівці Заславського повіту з 1822 по 1830 роки. А в цей же час (1822-1825р.р.), виконуючи заповіт своєї покійної дочки Дороти, Є.Сангушко вів будівництво костела в Слауті. Ще раніше Є.Сангушко побудував церкву в м.Слауті. Слід зазначити, що побудова церкви не була обов'язкова для князя- поміщика, а залежала від його доброї волі [6].

Архиєреї православної церкви високо цінували допомогу і підтримку православ'я князями-шляхтичами. Так, високопреосвященний архієпископ Володимирський і Житомирський дав доручення з приводу відзначення 900-річчя Волинської єпархії. В одному з них зазначалось: "Для складання загального синодика князів і дворян, які були фундаторами церков і монастирів на Волині на протязі 900-літнього періоду, для поминання їх в церкві в 10-й день місяця травня, тобто напередодні святкування 900-літнього ювілею, передбачено було настоятелями церков

і монастирів, а також настоятелями жіночих монастирів, надати його Преосвященству копію стародавніх синодиків князів і дворян православного віросповідання (де такі є), які в різний час були засновниками і фундаторами православних на Волині храмів, таких, наприклад, як князі Володимирські. Чарторійські, Луцькі, Вишневецькі, Четвертинські та ін.”[7].

Особливо відчутним був вплив польської шляхти на розвиток освіти. Становлення і розвиток цієї галузі суспільного життя на Правобережній Україні були нав’язані з іменем “вченого з широким діапазоном наукових та суспільних інтересів, видатного діяча народної освіти”, людини великого розуму, заможного волинського поміщика Тадеуша Чацького (1765-1813). За протекцією його впливового товариша А. Чарторійського і князя Т.Чацького було призначено візитатором шкіл на Волині і Поділлі Він визнавав “право кожного народу діяти згідно з правилами природної справедливості, незалежно від будь-яких принципів і переконань”[14,17].

Десять років життя Чацький присвятив утвердженню нових шкіл і перетворенню старих. Він знехтував своїми особистими справами і весь час проводив в дорозі, переїжджаючи з Волині на Поділля і на Київщину для ревізії і обладнання шкіл. За кілька місяців Чацький, об’їхавши багатьох шляхтичів, зібрав 2 млн. польських злотих на потреби освіти. За час свого візитаторства він не залишав можливості побувати на зборах землевласників, де наполягав на необхідності залучення їхніх пожертвувань на утримання шкіл.

Результатом праці візитатора було заснування не тільки великої кількості нижчих і приходських шкіл, а й трьох гімназій: в Вінниці, Києві та Кременці. На зібрані пожертвування в Київській, Волинській і Подільській губерніях, а саме: у Володимирі, Межиріччі, Любарі, Бердичеві, Клевані, Луцьку, Житомирі, Овручі, Дубровиці, Барі і Вінниці, було засновано 126 приходських училищ [10,26].

Особливим предметом турбот Т. Чацького стала Кременецька гімназія, яку він перетворив у зразковий навчально-виховний заклад. Це була його гордість і слава. З викладачів ліцею найбільш відомими в історії освіти і науки були: Алоїзій Осінський, який склав “Словник польських письменників” і “Словник мови польської”; Алоїзій Фелінський, автор драми “Варвара Радзивілівна”; Йосип Корженевський, один із кращих авторів польських романів і повістей; математик й Чех, ботаніки В. Бессер і Анджієвський, польський історик і політичний діяч І. Лелевель,

етнограф С. Доленга-Ходаковський. Із стін навчального закладу вийшли відомі вчені-літературознавці: Пжездецький, Словацький, Сероцинський, Хлебівський, Вітвіцький, Сенькевич, Олізаровський, Закжевський та інші. Російський міністр народної освіти граф Завадовський називав Кременець “Волинськими Афінами” [10,26].

Т. Чацький запросив польських поміщиків поселитись із своїми сім'ями в Кременці. З цього часу Кременець став місцем гуртування польської аристократії краю. Це було місце єднання суспільних сил, які вели дійову пропаганду польських ідей. В самому закладі заохочувалися різноманітні учнівські гуртки. Вони сприяли вихованню в учнів стійкої позиції в питаннях боротьби проти російського самодержавства. Багато хто з випускників пізніше брали активну участь в роботі польських таємних товариств, були членами масонських лож. Серед них брати Нарциз та Густав Олізари, Микола та Станіслав Ворцелі, Готард та Людвіг Собанські, граф Петро Мошинський.

Підґрунтям цієї боротьби було національне поневолення Польщі і України, невизнання прав українського шляхетства і небажання польської шляхти визнати себе частиною російського дворянства. Українське та польське панство зав'язали тісні стосунки у боротьбі з Російською імперією і висунули нове гасло: “За нашу і вашу свободу” [18]. Взаємодія українських та польських сил знайшла свій вияв в русі дворян-декабристів. На думку деяких істориків, декабристський рух значною мірою був українсько-польською змовою. Цей фактор піднесення декабристського руху мало вивчений і тому потребує більш глибокого дослідження. Чи не головна ідея в організації антисамодержавних виступів (організації руху декабристів) належала польським поміщикам і католицькому духовенству.

Зневірившись у своїх задумах, планах, українці і поляки утворювали масонські ложі і таємні товариства, що ставили за мету підготовку повстання проти Росії. Для цього вони увійшли в стосунки з російськими змовниками – відомими пізніше під назвою декабристів, головний осередок яких містився в Тульчині [3,195]. Впливовими організаціями Правобережної України початку ХІХ ст. були польське “Патріотичне товариство” і організація тамплієрів. Цікаві відомості про них подає Варшавська слідча комісія: “Патріотичне товариство” у 1821 році призначило Собанського розбудовувати патріотичні товариства на Волині і Поділлі. Приїхавши до Бердичева, він заснував Провінційну Раду, яка двічі збиралася в Бердичеві і в Балті” [6]. Волинська провінція була

розділена на шість повітів, на чолі кожного з яких стояв один із членів Ради – Рівненський (Ворцель), Костянтинівський (Понятовський), Овруцький (Заліський), Луцький (Липський), Кременецький(Скибицький). “Патріотичне товариство” висувало гасло: “Вітчизна і національність”. Повна незалежність Польщі до уваги не бралась [19,58].

Тамплієри в січні 1821 року двічі провели збори у Києві . У серпні цього ж року відбулися засідання в Бердичеві. На першому зібранні до тамплієрів було прийнято графа, губернського предводителя дворянства Петра, на другому – С. Собанського. Для погодження питань між польськими патріотичними колами, українською шляхтою, російськими декабристами з початку 1823р. використовувались відомі київські контракти (ярмарки), під час яких на Подолі відбувались зустрічі. В 1824р.переговори вели С. Муравйов-Апостол, В. Лукашевич і Крижанівський. В січні 1825 р. відбулась зустріч в помешканні князя Волконського за участю князя Антона Яблоновського, українського поміщика Городецького і Пестеля, де обговорювались гитання зміни суспільно-політичного устрою в Росії. Особливо помітною була роль на контрактах Тимоша Падури, який на з’їзді у Василькові наголосив про право українського народу на самовизначення [7].

При цьому слід підкреслити, що значну роль у суспільно-політичному житті Правобережжя відігравала середня шляхта. Магнатерія займала вичікувальну, обережну позицію, намагаючись зберегти статус-кво в нових історичних умовах. А польських представників інтелігенції практично не було.

У 1821 р. організатором так званої “провінції волинської”, до складу якої входили воєводства Волинське, Подільське і Київське, став Людвіг Собанський. Одночасно в тому самому році на теренах Волинського воєводства з’явилась таємна організація “Союз тамплієрів” під проводом Франциска Маєвського. До новоутвореного “Союзу тамплієрів” вступило кілька знаних обивателів Подільського та Волинського воєводств: К. Пулазький, Ф. і Т. Чарківські, С. Карвіцький, П. Мошинський, С. Собанський [21, 14].

Основним завданням, яке ставили перед собою члени союзу, було самоудосконалення, формування особистості. Члени організації не висували програми боротьби за незалежність, не велось мови про об’єднання територій Правобережної України з Королівством Польським.

Ще одна таємна організація з’явилась на Волині у 1820 році у

м.Кременці під керівництвом Станіслава Ворцеля. Завданням товариства мала бути боротьба з хибами шляхти, піднесення моралі суспільства. Проте товариство не відіграло великої ролі в об'єднанні поляків, організації конспірантивної боротьби на теренах Волині (на Київщині та Поділлі ця організація не існувала) [19,327].

За судовим вироком 27 осіб з групи С.Ворцеля було відправлено в Петропавлівську фортецю, а п'ять членів Товариства, яких звинувачували в організації нелегальних організацій (С.Ворцель, С. Карвіцький, Івашкевич, Мошинський, Гродецький), крім цього отримали кілька років заслання до Сибіру [19,32]. Найтяжчий вирок – 15 років заслання - отримав П.Мошинський Після цього на Волині, Поділлі, і Київщині організація перестала існувати “[19,32].

Липнева 1830 р. революція у Франції, революційні події в Бельгії сприяли активізації національно-визвольного руху в Польщі. Польське населення, яке проживало на Правобережній Україні, дуже радісно зустріло звістку про початок повстання. Активізували діяльність таємні гуртки та товариства, розпочався збір коштів і підготовка зброї, формувались кінні та піші загони [11,73]. Перші відомості про вибух повстання у Варшаві дійшли на терени Волинського воєводства 3 грудня 1830 року. А вже 21 грудня 1830 року у Волинському і Подільському воєводствах було введено військовий стан, заборонені будь-які зібрання і з'їзди. Однак 19 лютого 1831 року відбулося зібрання відновленого подільського “Патріотичного товариства” [2,112]. На чолі утвореного товариства стала Центральна Рада, до якої входило сім осіб (хунта). Гірше виглядала справа підготовки до повстання на Волині. Провідну роль в активізації польського національного руху в краї відігравали відомі суспільні діячі. Нарциз Олізар, Станіслав Ворцель, Тадеуш Валевський, Людвіг Стецький, Ксаверій Пражмовський [1].

Організатори повстання на Волині вирішили сконцентрувати свої сили на теренах Луцького Полісся і там очікувати на допомогу польських військ.

Перші кроки у співпраці генерала Дверницького (командував польськими військами на Волині) з поляками волинських земель мали місце в Дружеполі 13 квітня 1831 року [11,74], де відбувалась зустріч військових з представниками шляхетських кіл, які були представлені Чацьким, Стецьким, Тинкевичем. А днем пізніше (14 квітня) Дверницький сформував Волинські крайові органи влади. На посаду керівника було

призначено Міхала Чацького [21,49].

Військовим начальником в Луцькому повіті був Ксаверій Годабський, а в Ковельському – Станіслав Ворцель. Цивільна влада в обидвох повітах належала Нарцизу Олізару [21,49].

Справою конфіскації маєтків осіб, яких звинувачували в антиурядових діях, повинна була займатись волинська Ліквідаційна комісія. Часто ці справи проводились без належної підготовки, без встановлення ступеня вини звинувачуваного. 31 січня 1840 року Комісія склала список поміщиків, маєтки яких підпадали під конфіскацію. В цей список було включено 36 імен і 52 маєтки [4;12,32].

Розвиток суспільно-політичних рухів на Волині в кінці XVIII – першій третині XIX ст. свідчить, що активну роль в цих процесах відігравала польська шляхта. Саме ця соціальна група була рушійною силою польської людності, яка проживала на Волині. Маючи значні впливи на владу, шляхта прагнула відновити втрачену державність, однак при цьому діяла не рішуче і не послідовно, а магнатерія – найбільш заможна частина шляхти – займала вичікувальну, обережну позицію.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.786. – Спр.22.
2. Баженов Л. Повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні. – К.,1971.
3. Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб, 1888.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). – К.,1996.
5. Волинские епархиальные ведомости. – 1868. – № 28.
6. Волинские епархиальные ведомости. – 1868. – № 16.
7. Волинские епархиальные ведомости. – 1901. – №1.
8. Ключевський В. Курс русской истории. – М.,1989.
9. Крисань М. Адам Ежи Чарторийський // Вопросы истории. – 2001. – №2.
10. Магнер Г. Три Чацьких // Велика Волинь. – Житомир,1994. – Т. 15.
11. Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века. – К.,1979.
12. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережної України XIXст. – Острог,2000.
13. Переговський В. Несколько замечаний на статью и исторический очерк Волинской духовной семинарии // Волинские епархиальные ведомости. – 1879. –

№17.

14. Погодин А. Виленский учебный округ. – СПб., 1901.
15. Русское обозрение. – 1896. – март.
16. Русское обозрение. – 1896. – февраль.
17. Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. – К., 1971.
18. Ян Дуклан Охотский. Рассказы о польской старине. – СПб, 1874.
19. Dylangowa H. Towarzystwo Patriotyczne i sąd seimowy. – Warszawa, 1970.
20. Kukiel M. Książę Adam. – Warszawa, 1993.
21. Wronski A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. – Warszawa, 1993.

Victor Pavlyuk

Polish nobles in social and political life of Volyn Region at the end of XVIII-th century – first third of XIX century

This article proves the fact, that Polish nobles, having had significant influences on state power, wished to renew lost sovereignty, by active participation in religious, educational and political life of Volyn Region dated back to the end of XVIII cent. – first third of XIX century.
